

DEMETER GÁBOR

A bolgár kollektivizálás ellentmondásai

A keleti blokkon belül Bulgáriában valósult meg leggyorsabban a kollektivizálás, mely Magyarország után – a kereskedelemből származó állami bevételeket (de nem az egy főre eső termelékenységet) tekintve – a második legerősebb agrárgazdaságot eredményezte. A kollektivizálásnak számos sajátossága volt: az 1878-at követő három generáció alatt elolvadó középparaszti rétegek híján itt nem lehetett szó klasszikus értelemben vett „középparasztságról”, amelyet másutt hamar kulákká minősítettek, és nem volt föld nélküli cselédség sem (az agrárbérmunkások száma a 150 ezret is alig érte el az 1940-re hétmillió országban). Mindezek miatt a kollektivizálás propagálásának nem volt jelentős társadalmi bázisa, így végső érv mellette a gazdasági hatékonyság növelése maradt. A Bolgár Kommunista Párt hatalomra kerülésekor ugyanis az országban 1,1 millió paraszti kisgazdaság működött, amelyek átlagmérete az önellátási szintet meghaladó, árutermelő gazdálkodásra alkalmas öt hektárt sem érte el.¹

A 19. századi nyugati gabonaéhséget kihasználó, monokultúrás árutermelő kisparaszti gazdálkodásra átálló Bulgária éppen akkor vált függetlenné, amikor az 1870-es években a gabona világpiaci ára tartósan esett.² Ez a tökeszegénységgel és ebből fakadóan a terméseredmények stagnálásával (1000 kg búza/ha) párosulva önellátó gazdálkodást és alacsony központi bevételeket eredményezett, korlátozva a modernizációs lehetőségeket. Eközben a népességnövekedés miatt 700 ezer főre duzzadt a szektorban a kihasználatlan (de a fejletlen ipar miatt átrétegződésre képtelen) munkaerő létszáma (35%). A termelés 1892 és 1934 között megduplázódott ugyan, de ezt a népességnövekedés felemésztette, s a gazdaságok 45%-a már 1897-ben három hektár alatt volt, ami a megélhetés határát súrolta. Noha Bulgáriában az 50 hektárnál kisebb földek területegységre vetítve átlagosan 25%-kal több terméket állítottak elő az 1930-as években, mint a nagyobb gazdaságok, de az egy munkanapra és férfi munkaerőegységre jutó jövedelem a kisbirtokon volt alacsonyabb a munkaerő-felesleg miatt.³ A világválság során ráadásul az öt hektár alatti birtokoknak csak 43%-a realizált nettó jövedelmet (10 ha felett 90%), a kisbirtok

1 Három hektár alatt pedig az önellátás sem biztosított.

2 Az orosz és amerikai gabona megjelenése miatt.

3 *Janaki Mollov*: Organizacionna struktura na b'lgarskoto zemedelsko stopanstvo [A bolgár mezőgazdaság szervezeti keretei]. *Godišnik na Sofijskiya Universitet*, 14/1. Szófia, 1935–1936. 391–432. A problémára lásd még: *Pavel Egoroff*: Die Arbeit in der Landwirtschaft. In: *Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Wirtschaft*. Hrsg. Molloff, Janaki. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1936. 131–159. különösen: 151–153.

versenyhátrányban volt. A helyzet a recesszió végével sem javult.⁴ A bolgár parasztság eladósodása 1930-ra riasztó mértéket öltött: a gazdák kilencmilliárd inflációs levával⁵ tartoztak a hitelbankoknak, azaz a 735 ezer gazdaságot tekintve gazdaságonként 12 ezer levával, az 1900-as érték több mint duplájával, ami az éves termelés felét is meghaladta.⁶ Míg 1940-ben az USA-ban egy acre kukoricaföld megmunkálása 28 munkaórát vett igénybe, addig – a gazdálkodás korszerűsítésének elmaradása, a gépesítettség alacsony szintje miatt – Bulgáriában ez 305 óra volt.⁷ A szerkezetváltás elmaradása⁸ stagnálásra ítélte a mezőgazdaságot, mely a lakosság 68%-át foglalkoztatta, de csak a GDP 50%-át adta, tehát produktivitása (egy termelőre) a gyáripárénak a negyede sem volt (1923–1940 között egy főre eső termelékenysége sem nőtt).⁹

A Bolgár Kommunista Párt számára tehát a kisbirtok versenyképessé tétele és a régi gazdálkodási szerkezet felszámolása kulcskérdés volt. Ezért a gabona exporttámogatását biztosító állami vállalatot (Hranoiznosz)¹⁰ és a mezőgazdasági befektetéseket biztosító mezőgazdasági bankot azonnal felszámolták. Már 1944. november 10-én eldöntötték, hogy a kollektivizálás elkerülhetetlen, s hogy a számos létező szövetkezeti forma közül egyet favorizálnak. Az átszervezést itt is szovjet mintára hajtották végre. A TKZS-gazdaságok (*trudovo-kooperativno zemedelszko sztopansztvo* = mezőgazdasági termelőszövetkezet) létesítésének elfogadtatása már 1945 áprilisában megtörtént. Ez a szovjet tí-

4 Rumen Daskalov: *BŰlgarskoto obštestvo 1878–1939* [Bolgár társadalom]. Tom. I. Szófia, 2005. 285–286. A recesszió után tiszta hasznot produkáló birtokok 71%-a meghaladta az 5 ha-os méretet.

5 1 aranyleva (frank) = 20–25 inflációs leva 1923–1945 között.

6 Az első világháború idején az éves haszon az átlagos méretű öthektáros birtokon 100 aranyleva volt (1000 aranyleva bevétel mellett), míg egy traktor 10 000 aranylevába került, ráadásul egy öthektáros birtok átlag 13 parcellából állt. A bolgár szövetkezeti mozgalom által biztosított egy igénylőre jutó átlagos hitelösszeg 1000 aranyleva volt, ráadásul ennek zömét nem fejlesztési célokkal vették igénybe (a produktív célokra fordított kölcsönök száma 1907-ben 13% volt).

7 Ennek, illetve a mutatók megválasztásának számos (1945 után sem kellőképpen figyelembe vett) árnyoldala van: módszertanilag ugyanis helyesebb a ráfordítás és a kihozatal értékarányának számolása. Iowa államban a kukorica hektáronkénti hozama hatszorosa volt az indiainak, de az előbbi tőkeráfordításainak nagysága miatt a tényleges hozam csak a duplája volt. Az USA területén 1945–1970 között 2,5-szeresére növekedett a kukoricatermelés, miközben a munkaórák száma 40%-ra esett, csak hogy a valóságban ez azt jelentette, hogy 1 kcal ráfordítás 1945-ben még 3,7 kcal eredményt hozott, addig 1970-re már csak 2,8 kcal volt az 1 kcal befektetésre jutó termelés, azaz valójában energiapazarlás folyt. Ez is azt mutatja, hogy a gépesített gazdaságok termelékenységének mérése igen nehéz, buktatókkal teli. *Endrei Walter*: A textilipari technikák termelékenységének története. Bp., 1993. 11.

8 A két világháború közötti változás lényege, hogy csökkent a gabonanövények, s nőtt a dohány, ipari növények, zöldségek részesedése az exportból.

9 A hektáronkénti hozam növekedése ellenére. *M. Ivanov–A. Tooze*: Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population and GNP in Bulgaria, 1892–1945. *The Journal of Economic History* 67. (2007) no. 3. 672–704., 694.

10 Arra hivatkozva, hogy exportálni csak az öt hektár feletti, a társadalom kisebb részét kitevő gazdák tudnak, míg az állami ártámogatásból fakadó veszteséget a társadalom egésze állja.

pustól leginkább abban tért el, hogy a szövetkezeti tagok részesülhettek a haszonból, és a tagság névlegesen önkéntes volt. A tagok azonban a haszonból fokozatosan egyre kisebb arányban részesültek, s mire a kollektivizálás befejeződött, 1958-ra ez meg is szűnt (a nyugdíj váltotta fel).¹¹

1. táblázat. A kollektivizálás kezdeti üteme Bulgáriában (I. fázis)

Év	TKZS száma	Gazdaságok	A gazdák %-ában	Terület (ha)	A földterület %-ában	Egy gazdaságra jutó terület (ha)	Egy szövetkezetre jutó családszám	Egy szövetkezetre jutó föld (ha)
1947	550	48 000	4	190 000	4	4,0	80	330
1949		156 000	11	550 000	12	3,6		
1950	2000	582 000	50	2 500 000	60	4,1	300	1200

Vladimir Migeov: Kolektivizacijata na b'lgarskoto selo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Szófia, 1995. 26–47.

Az első – a békeszerződések aláírása, a választások megnyerése előtti – békés kollektivizálási kísérletek csekély eredménnyel jártak. 1944 végéig ugyan már 80-90 TKZS alakult 5500 háztartást tömörítve 21 ezer hektáron (egy gazda átlag négy hektár földet vitt be), majd 1945-ben újabb 232 TKZS jött létre 21 ezer taggal 95 ezer hektáron. Emellett a Marshall-terv szovjet megfelelője (a Tolbuhin-segély) keretében propagandacélokkal 15 traktor érkezett a kollektív gazdaságokba. Ám az első kétéves terv jóval többet, 400 ezer hektár államosítását irányozta elő. 1947-ig így is csak a szántóföldek 4%-át sikerült kollektivizálni, s egy TKZS mindössze 250-300 hektár nagyságot ért el (1. táblázat). Az erőszak és kényszer alkalmazása ekkor még csak a „földcsere” jelenségében merült ki – a vonakodó parasztok szövetkezetekbe ékelődött földjeit elvették, s helyette a falu szélén kaptak általában rosszabb minőségű földet kárpótlásként. 1946. április 9-én 20 hektárban limitálták a földtulajdon nagyságát (az efelettieket szétosztották), mindezt azért, hogy a Bolgár Földműves Szövetség Nikola Petkov vezette, a Hazafias Népfrontból kilépő szárnyát meggyengítsék.¹² Azok a parasztok, akik így jutottak földhöz, öt hektárig mentesültek árának kifizetésétől, amennyiben beléptek egy TKZS-be. A propagandajellegű földreform során végül a tervezett egymillió hektár helyett azonban csak 250 ezer hektárt osztottak szét 80-120 ezer család között (egy családra két-három hektár jutott, ráadásul ezek fele termelőszövetkezeti tag

11 Részletesen a problémáról lásd: Vladimir Migeov: Kolektivizacijata na b'lgarskoto selo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Szófia, 1995.

12 Petkovot aztán ki is végezték 1947-ben.

lett).¹³ Igaz, egy teljes körű földosztás sem tudta volna biztosítani az áruter-melő gazdálkodáshoz az adott technikai színvonalon szükséges öthektáros minimumot (1926-ban 5,6 ha volt az átlag, 1946-ban 4,4 ha).

Kérdéses, hogy ez a felemás földosztás mennyiben szolgálta a társadalmi igazságosságot, illetve mennyire tekinthető gazdaságilag racionálisnak, hiszen 1926-ban a gazdaságok 57%-a volt az életképesség határát jelentő öt hektár alatt, 1953-ban, a reform után 80%-uk. Igaz ugyanakkor, hogy 1953-ra már a földek kétharmada e társadalmi réteg kezében volt, s korábban ez a 30-40%-ot sem érte el. Ez az önellátás határán billegő (és egyre szélesebb) réteg természetsszerűleg érdekelt volt a nagyobb létbiztonságot ígérő kollektivizálásban.¹⁴ 1926–1946 között csak a 10 hektár feletti gazdák részesedése csökkent, 15-ről 7%-ra. Bár gazdasági értelemben véve őket tekintették „kuláknak” (10 ha az egy család által gépek és agrárbérmunka nélkül megművelhető földterület felső határa), s a „kuláktalanítás” kezdetét jelentő 1948-as párthatározatban valóban 9-10%-ra tették számukat, a „kulákok” elleni fellépés valójában az 5–10 hektár közötti réteget is érintette (1946-ban idetartozott a gazdaságok 25%-a, 1953-ban viszont már csak 14%-a), hiszen ők valóban képesek voltak önellátásra, tehát a kollektivizálás nem lehetett vonzó számukra (2. táblázat). Bulgáriában minden bérmunkást alkalmazó gazdát a „kulák” kategóriába soroltak, de idetartozott az is, aki az agrárium mellett egyéb forrásból szerzett jövedelemmel is rendelkezett. Mivel terveikben az iparfejlesztést, a mezőgazdasági munkaerő átrétegzését tűzték ki célul (3. táblázat), a kommunisták stratégiai szövetségesnek csak a három hektár alatti birtokosokat tekintették. Utóbbiakat fel is mentették az 1946-ban bevezetett progresszív jövedelemadó alól, míg a „kulákokat” 1950-től kétszer olyan súlyos hektáronkénti adó sújtotta. A szövetkezeti tagság szociális struktúrája eleinte jelentősen eltért a magángazdaságokétól (1947-ben a szövetkezeti tagok között sokkal nagyobb volt az egy hektár alatti és egy-öt hektár közötti birtokosok aránya), de 1953-ra ez a különbség az öt hektár feletti magángazdaságok arányának drasztikus csökkenésével eltűnt.

13 Mihail Gruev: Collectivization and Social Change in Bulgaria 1940s–1950s. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Eds by Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Bp., 2014. 329–369.

14 Végső soron a reform a sok életképtelen birtok létrehozásával a szövetkeztetéshez készítette elő az utat.

2. táblázat. A birtokstruktúra alakulása Bulgáriában 1926–1953 között (%)

Birtokméret	Gazdaságok, 1926 (750 ezer)	Gazdaságok, 1934 (884 ezer)	Gazdaságok, 1946 (1,05 millió)	Szövetkezeti tagok, 1956 (910 ezer)	Magán gazdaságok, 1953 (650 ezer)	Földek, 1926	Földek, 1934	Földek, 1946	Földek, 1953
1 ha alatt	12	13	14	21	10	1	2	38	65
1–5 ha között	45	49	54	63	74	25	28		
5–10 ha között	28	26	25	13	14	34	37	40	30
10 ha felett	15	10	7	3	1,2	40	31	22	5

Migev, V.: i. m. 21. és 183.

A kommunista párt választási győzelme után tehát a parasztságra nehezedő nyomás fokozódott (II. fázis), s 1948-ra a földek 8%-a, 1949-re már 12%-a állt állami irányítás alatt. A kuláktalanítás első fázisában (BKP KB 16. plénuma, 1948. július 13-tól) 200–500 ezer hektár földről „mondtak le” tulajdonosaik az állam javára. Hogy a lakosság a magántulajdon rentabilitását megkérdőjelezze, 1947-ben bevezették a háborúban is alkalmazott kötelező beszolgáltatási rendszert – napi 600–800 gramm/fő gabonán túl (ez nem fedezi egy fő napi kalóriaszükségletét) 1959-ig minden többletet be kellett szolgáltatni (a kollektív gazdaságok értelemszerűen kivételmentesek voltak). Becslések szerint így az állam a parasztok éves bevételének 50-70%-át kisajátította:¹⁵ a kötelező és áron aluli felvásárlási rendszer az 1840 előtti oszmán uralom idejére emlékeztetett. Mivel a városban dolgozó munkások napi egy kilogramm kenyérre voltak jogosultak, a parasztok pedig ennél jóval kevesebbre (s ez utóbbit az igen széles jogkörrel rendelkező helyi tanácselnökök bármikor megvonhatták), tömegesen költöztek a városokba idénymunkásnak. A beszolgáltatások jellegzetessége az volt, hogy a birtokméret növekedésével aránytalanul megnőtt a kvóta, ezért a 10 hektár feletti birtokosok például gabonát voltak kénytelenek vásárolni, mert a kvótát nem teljesítő „kulákokra” 100-200 ezer levás bírságot, gyakorlatilag éves bevételükkel azonos nagyságrendű összeget szabtak ki. Migev szerint ez a rendelkezés a megmaradt birtokok felét ellehetetlenítette. Tény, hogy 1952–1953-ban évi 6900 kvótát nem teljesítő hurcoltak bíróság elé (a magángazdaságok évi 1%-át), 90%-ukat elítélték, s ők tették ki az összes elítélt 25%-át. Ez 1958-ra, a kollektivizálás végére 2000 főre és 15%-ra mérséklődött.¹⁶

A gazdasági ellehetetlenítés mellett a fizikai megfélemlítés már az 1948–1951 közötti fázisban is jelen volt (Titko Csernokolev agrárminiszter korszaka): 43 ezer állam és párt elleni büntetett tartottak nyilván, és évente 250-280

¹⁵ Gruev, M.: i. m. 338.

¹⁶ Migev, V.: i. m. 180.

kivégzést hajtottak végre. 4000 parasztagdát családjával együtt deportáltak.¹⁷ A cél az 1953-ban záruló ötéves terv 60%-os kollektivizációs irányszámának elérése volt. A folyamatot meggyorsítandó 1948-ban államosították a „nagybirtokok” eszközállományát, de ez a 10 hektáros birtokkal rendelkező parasztot is arra kényszerítette, hogy vagy egy ekével és egy pár ökörrel művelje a földet (ennyit hagytak, de ekkora föld ennyi eszközzel nem volt művelhető, az agrárbérmunka alkalmazása pedig „kuláknak” bélyegezte volna a gazdát), vagy belépjen egy TKZS-be, amely egyébként is megkapta a gazda „felesleges” termelőeszközeit.¹⁸ 1948-ban (a párt V. kongresszusán) a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági minisztérium fennhatósága alá kerültek, ami – bár a paraszti tulajdon ezzel névleg nem szűnt meg – azt jelentette, hogy az állam minden mezőgazdasági folyamatba beavatkozhatott. Ugyanebben az évben eltörölték a részesbérleti rendszert, 1949-ben pedig elkobozták a nem megfelelő terményekkel beültetett földeket.¹⁹

3. táblázat. Foglalkozási átrétegződés
a szövetkezetesítés első tömeges fázisának hatására²⁰

Év	Termelőszövetkezetbe az adott évben belépett családok (1000)	A termelőszövetkezet munkaerőjének növekedése (1000)	A privát agrárszektor munkaerőjének gyengülése (1000)	Átrétegződött (1000)
1949	37	56	158	102
1950–1951	421	836	1086	250

Noha a kollektivizálás célja éppen a termelékenység növelése volt, 1949-ben a folyamatot ideiglenesen felfüggesztették (eddig a gazdaságok 11%-át sikerült kollektivizálni, 550 ezer ha, 156 ezer gazda), mert az első ötéves terv mutatói veszélyben forogtak (krónikus élelmiszerhiány állt elő az agrárpiacon, és nem haladt a gépesítés), ezért enyhítettek a parasztságra nehezedő nyomáson.

1950 után azonban, amikor Valko Cservenkov, Georgi Dimitrov sógora lett a kommunista párt főtitkára (1950–1954), újra előtérbe kerültek a kollektivizálás tömegesítését szorgalmazó nézetek: a magántulajdont fél hektárban maximalizálták, egy igavonó állat és legfeljebb öt juh mellett. A tejleadási kvóta kiterjesztése az ökrökre szintén briliáns lépésnek bizonyult: mivel az ökör nem ad tejet, a paraszt, hogy teljesítse a kvótát, kénytelen volt tejet vásárolni,

¹⁷ Gruev, M.: i. m. 345.

¹⁸ Uo. 346.

¹⁹ Uo. 348.

²⁰ Migev, V.: i. m. 147. alapján saját számítás.

vagy eladni az állatot, ez utóbbi esetben viszont nem tudta művelni a földjét, tehát be kellett lépnie a TKZS-be. Creed szerint – a rádióadásokban közzétett belépési nyilatkozatok száma alapján – a kolhozosítás ott gyorsult fel, ahol a gazdáknak legalább a negyede-harmada belépett a szövetkezeti mozgalomba.²¹ Az 1951-es élelmiszer-behajtások szigorúsága miatt Dobrudzsában másfél hónap alatt annyian léptek be, mint az addigi hat és fél évben. Növelte a belépési kedvet, hogy a „kulákoknak” nem kellett az összes földjüket bevenni a kollektív gazdaságba (noha a központi pártvezetés 1950-ben még kifejezetten ellenezte a kulákok bevételeit a kollektív gazdaságokba),²² Cservenkov 1951-es, nem hivatalos moszkvai látogatásakor Sztálin kijelentette, hogy főleg az osztályharcot mesterségesen szítani, s ezt követően a kulákgyanús elemek arányát a korábbi 10%-ról 2-5%-ra mérsékeltek. 1950-re így a szövetkezeti tagok száma elérte a parasztság 50%-át (582 ezer fő), valamint a földek 60%-át (2,5 millió ha.)

Mindez a foglalkozási átrétegződés családbomlasztó hatásán és a hagyományos munkaformák megváltozásán keresztül a paraszti tradíciók felszámolásához vezetett, ami ellen – természetes módon – leginkább a vidéki nők, illetve a gazdagabb települések lázadtak fel. Először a Bánáttól 1890 után visszatelepült (és az átlagosnál magasabb színvonalú gazdálkodást folytató) katolikus bolgárok körében tört ki elégedetlenség, majd az orjahovói körzet és Kozloduj környéke lázadt fel Északnyugat-Bulgáriában. De délen Plovdivban és Aszenovgrádban is voltak megmozdulások, melyek a „kulákok” számára látványos, három-öt év börtönnel és részleges vagyonek Kobzassal végződő kiharaktárokhoz vezettek (amelyeket a bírák eleinte elutasítottak, mert nem találtak hozzá törvényi tényállást). A kollektivizálás során bekövetkező „túlkapásoktól” Cservenkov nyilvánosan is elhatárolódott, ez viszont éppen ellenkező hatást váltott ki, mint várta: a megmozdulások a következő évben a rossz terméseredmények miatt is folytatódtak. 1951-ben a határ menti Kula és Vidin, valamint Aszenovgrád környékén 13 falu lázadt fel a kormány ellen – ebben a jugoszláv támogatás is szerepet játszott. A kormányzat válaszul 25 ezer embert deportált, de felfüggesztette a kollektivizálást, és csökkentette a helyi tanácselnökök hatáskörét (a központ engedélye nélkül senkit sem lehetett kényszermunkára küldeni). Ez egyben Csernokolev bukását is jelentette, aki ráadásul elkövette azt a hibát, hogy körlevélben megígérte: az abban az évben belépett, de a szövetkezetekből kilépő parasztok megtarthatják a terményt. Így 1952-ben a parasztság 60 ezer panaszt nyújtott be jogsértések miatt (a szövetkezeti tagok 9%-a), de a kormányzat halogató taktikája miatt egy év alatt csak 12 ezer ember kilépésére került sor (még aratás előtt, ráadásul ezek „kulákok”, a kollektivizált üzemek számára nemkívánatos elemek voltak).

21 A parasztságban egyébként is erős hagyománya volt a mindenkor kormányzat támogatásának, s a kimaradás mint nonkonform viselkedés – a tradicionális falusi erkölcs szerint – lokális szinten is szegregálódáshoz vezetett.

22 Tehát a korábbi cél megsemmisítésük, földjeik elvétele volt.

A kollektivizálás az agrárszféra termelékenységére sem volt jó hatással, noha a kommunisták éppen gazdasági növekedését várták tőle. 1954-ben a termelőszövetkezetek termelékenysége az előző évhez képest 28%-kal romlott,²³ s a magánbirtokok hozamai átlagosan 5-6%-kal voltak magasabbak a kollektivizált birtokokénál. Ez viszont jelentős különbségeket rejtett magában: a magángazdaságok 50%-ánál ugyanis kisebb volt a bevétel, mint a TKZS-knél (részben ez okozta körükben az 1956-os tömeges belépési hullámot), 40-50 ezer gazda esetében viszont a hektáronkénti jövedelem a kollektivizált földeken mért duplája, négyszerese is volt. A kormányzat ezért 1951–1956 között visszatért a puhább módszerekre (III. fázis): a földek cseréjére, a tejkvóta emelésére, miközben a mezőgazdasági piaci árakat felére csökkentették, ami a parasztságot Migeu szerint jelentős jövedelemtől fosztotta meg. Hasonló hatást ért el az 1952-es pénzreform is, mely a kötelező beváltással a parasztságot megfosztotta készpénzben felhalmozott értékei zömétől.²⁴

A rossz termésátlagok miatt (1956-ban például 100 ezer tonna gabonát kellett importálni a lakosság ellátása érdekében) a bolgár vezetésben megfogalmazódott a gépesítés elkerülhetetlensége. Az ehhez szükséges tőkét 1955 novemberétől a szovjetek biztosították, cserébe az agrárium teljes kollektivizálásáért (ami újból szorosabb politikai függést eredményezett). Az új traktorok vonzóbbá tették a kollektív gazdaságokat: 1952–1955 között az egy hektárra jutó kihozatal a szövetkezetekben 1952-es áron 540-ről 1140 levára nőtt (az egy szövetkezeti tagra jutó termelés csak 35%-kal nőtt).²⁵ Másrészt a parasztságra gyakorolt kormányzati nyomás is újból nőni kezdett.

A tömeges kollektivizálás újabb fázisa (IV. fázis) 1956-ban kezdődött, számos háttérintézkedéssel, s ezúttal a nyilvánosság kizárásával, a régiók izolálásával (a kollektivizálás elleni újabb tiltakozáshullám sem került napvilágra). A magánkézben maradt földekről az állam nem volt hajlandó vásárolni. Egyúttal – ha csak jelképes összegben is – a kollektivizált üzemekben dolgozó mezőgazdasági munkások számára is bevezették a nyugdíjat. A kulákok beléphettek a TKZS-kbe, bár vezető pozíciót nem tölthettek be. Mindezek hatására az ellenállás megtört, Valko Cservenkov sztálinista diktatúrájában fenyegetéssel és erőszakkal Európa leggyorsabb kollektivizációs folyamata ment végbe. 1958-ban a folyamatot befejezettnek és sikeresnek nyilvánították: ekkorra a földek 92%-a kollektív tulajdonba ment át.

A bolgár szövetkezetek mérete azonban a szovjetnél jóval kisebb volt. Todor Zsivkov új pártfőtitkár 1959-es januári téziseiben szükségesnek tartotta a nagyobb s így vélhetően produktívabb, gépesíthető s ezért munkaerő-fel-

23 Migeu, V.: i. m. 171–174., 187. A gabona hektáronkénti termésátlaga 1953–1954 között 1700 kg-ról 1200 kg-ra esett vissza, annyi volt, mint 1910-ben.

24 Uo.

25 A pénzreform után, 1955-ben a magángazdaságok 66%-a, 450 ezer gazdaság évi 2–6 ezer leva közötti jövedelmet állított elő. Migeu, V.: i. m. 185. Ez feltételezhetően azonos az öt hektár alatti gazdaságokkal, így egy hektárra a magánszférában 500–1300 leva termelés juthatott a szövetkezetekhez hasonlóan. Uo. 197.

szabadulással járó szövetkezetek létrehozását. A harmadik ötéves terv során, 1958–1960 között a kollektív gazdaságok számát 3450-ről 930-ra csökkentették, miközben átlagméretük 1000 hektárról 4500 hektárra nőtt.

Az 1960-as években aztán a korábbi trendeket váltó mezőgazdasági munkaerőhiány, valamint a kínai agrárforradalom hatására a kollektivizált gazdaságokat APK-kká (agrártermelési komplexumokká) szervezték át. 1971-re a 744 kollektív és 56 állami gazdaság helyett 161 komplexum jött létre, átlag 24 ezer hektáros nagysággal és 6500 fős munkaerővel. A cél a horizontális integráció elérése volt: ezek a hatalmas üzemek két-három terméktípust állítottak elő, és egy-egy állatfajtára specializálódtak. Hosszú távon e gépesített üzemek feladata a mezőgazdasági termelés összekapcsolása (s így az ipari termelési mutatók javítása) lett volna az iparral és a kereskedelemmel. Politikai szempontból az agráriumban dolgozók átminősítése ipari dolgozóvá (amivel Bulgária jobban megfelelt volna a szocialista ipari társadalom képének, amelytől az agrárius ország igen messze volt) állt a háttérben.

Az új üzemforma azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, néhány termék terméseredményei nem nőttek a befektetett összeggel összehangban. Az APK-k létrehozása után a termelés növekedése lelassult. Ráadásul a munkaerő iparba áramlása sem gyorsult: a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának éves csökkenése 4%-ról 2%-ra mérséklődött. Ennek eredményeképpen 1976-ra a mezőgazdaság részesedése a befektetett tőkéből 18%-ra esett vissza, amire az 1950-es évek óta nem volt példa. A korrekcióra 1978-ban került sor, amikor elismerték, hogy mérsékelni kell a komplexumok méretét, és a nyolcadik ötéves terv során (1981–1985) csökkentették a mezőgazdasági teljesítmény kvótáit, a minősítő mutatók számát pedig 14-ről 4-re redukálták; ez nagyobb mozgásteret engedett a helyi vezetésnek. 1982-re az APK-k száma 300-ra nőtt, méretük átlag 16 ezer hektárra csökkent, s a bürokrácia és a hivatali szerveződés egyszerűsödött. Ez lehetővé tette a rugalmasabb árképzést a többlet piacosítása során, illetve a saját szükségletek beszerzését is felgyorsította. Zsivkov utolsó éveiben megkísérelték a kollektív gazdaságok autonómiájának kiszélesítését – ekkor az állam már csak a valutában kapott exportbevételek 60%-át vonta el a mezőgazdaságtól. A problémák ellenére (a 310 ezer, zömmel háztájit művelő török menekülése is nagy csapás volt gazdasági szempontból) az 1980-as években kereskedelmi többlete alapján a bolgár mezőgazdaság a keleti blokk második legerősebb gazdasága volt a magyar után. 1990-re azonban a mezőgazdasági termelés annyira lecsökkent, hogy az ország a saját lakosságát sem tudta ellátni (erre 1945 és 1956 óta nem volt példa), ezért számos termék exportját betiltották.

1940–1980 között a mezőgazdaságból élő aktív foglalkoztatottak aránya 80%-ról 13%-ra esett vissza, miközben részesedésük a termelésből 60%-ról 20%-ra csökkent (a kelet-európai trendeknek megfelelően). A százalékos csökkenés mögött abszolút értékben természetesen termelésnövekedés állt (csak az ipar bővülési üteme még nagyobb volt nagyobb hozzáadott értéke

révén): ezt bizonyítja, hogy az egy agrárfoglalkoztatottra jutó hatékonyság²⁶ az 1940-es 0,75-ös indexről 1,5-re nőtt, megduplázódott. A bolgár mezőgazdaság jó teljesítőképessége azonban más megvilágításba kerül, ha az egy főre jutó termelést nézzük, mely csak 1990-re érte el a 440 USD-t,²⁷ 1970–1980 között a fent említett okok miatt 170–200 dollár körül stagnált,²⁸ míg szomszédai egy főre eső outputja nőtt (4. táblázat).²⁹

4. táblázat. A bolgár mezőgazdaság egy főre eső teljesítménye, összevetésben a szomszédokkal (USD)³⁰

Év	Törökország	Görögország	Románia	Bulgária
1970	187,3	170,1	95,0	170,2
1980	393,6	626,7	202,4	180,4

A kollektivizálás hosszú távon a mezőgazdaság szerkezetét is átalakította. Elsősorban 1960 után az állattenyésztés vált dominánssá a gabonával szemben – felerősítve a két világháború között jelentkező folyamatot: 1970–1988 között az állattenyésztés hozzájárulása a mezőgazdaság értéktermeléséhez 35-ről 56%-ra nőtt.³¹ A kollektív gazdaságokban immár a sertés dominált, de a juhállomány is nőtt (a juhtartás a török hadsereg mint állandó textilipari megrendelő kivonulásával omlott össze 1878-ban, a Balkánon legjelentékenyebb textiliparral együtt). Másodsorban a tradicionális ipari növények termeléséről, mint a dohány, gyapot (a két világháború közötti csökkenő gabonárak okozta veszteséget kompenzáló kilábalási kísérlet eredményeként lendültek fel) a hangsúly a gyümölcsökre (almára) és zöldségekre helyeződött át (a bolgárkertészet hagyományainak megfelelően elsősorban a paradicsomra). Emellett persze Bulgária nettó dohányexportőr – 1980 körül az európai export 65%-át adva – s a világ vezető rózsaolaj-exportőre maradt. A szója, cukorrépa, burgonya és napraforgó termelése is növekedett, Magyarországhoz hasonlóan. A gabona háttérbe szorulása viszont a rossz terméseredményekkel párosulva 1985–1986-ban 1,5–1,8 millió tonna gabona importját tette szükségessé (ettől függetlenül a bolgár agrárkereskedelem szufficites volt).³²

26 A termelésből való részesedés osztva a munkaerőből való részesedéssel.

27 A Szovjetunióé ekkor 485, a világé 218 USD/fő volt.

28 A Szovjetunióé ekkor 293. http://kushnirs.org/macroeconomics/agriculture/agriculture_bulgaria.html#change (2014. november 11.)

29 Az 1970–1990 között számolt évi 9%-os és egy főre eső évi 8%-os növekedés tehát csalóka.

30 http://kushnirs.org/macroeconomics/agriculture/agriculture_bulgaria.html#change (2014. november 11.).

31 Erre utoljára az 1840–1870-es évek nagy gabonakonjunktúrája előtt volt példa, amikor a bolgár állatok szolgáltatták a hús zömét az isztambuli piacon.

32 A bolgár mezőgazdaság eredményei azonban csak részben köthetők az államosítás során végbemenő folyamatokhoz. A kollektivizálás nem tüntette el teljesen a magánbirtokot: 1971-ben engedélyezték a háztáji gazdaságok hasznosítását, sőt 1974-ben további parcellák bérletét is lehetővé tették, 1977-ben pedig eltörölték a bérlet felső határát. Az állam hozzáférést

Ajánlott irodalom

- Mihail Gruev*: Preorani slogove. Kolektivizacija i socialna promjana v b'lgarski severo-zapad 40-te – 50-te godini na XX vek [Felszántott mezsgyék. Kollektivizálás és társadalmi változás Északnyugat-Bulgáriában az 1940-es 1950-es években]. Szófia, Institut za izsledvane na blizkoto minalo, 2009.
- Mihail Gruev*: Collectivization and Social Change in Bulgaria 1940s–1950s. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Eds by Constantin Iordachi – Arnd Bauerkämper. Bp., 2014. 329–369.
- Jana Georgieva Jancheva*: Kolektivizacijata v b'lgarskoto selo (1948–1970). Etnografski aspekti [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1970. Néprajzi sajátosságok]. Doktori értekezés. Szófia, 2012.
- Jana Georgieva Jancheva*: Spomenite za kolektivizacija v B'lgarskoto selo – opit za rekonstruirane na minaloto [A kollektivizálás emlékei a bolgár faluban – kísérlet a múlt rekonstruálására]. In: 'B'lgarskijat XX. vek. Kulturna pamet i nacionalna identičnost' [A bolgár 20. század. Kulturális emlék(ezet)ek és nemzeti identitás]. Ed. by Luleva, A., Szófia, BAN.
- Vladimir Migeu*: Kolektivizacijata na b'lgarskoto selo (1948–1958) [A bolgár falu kollektivizálása, 1948–1958]. Szófia, 1995.
- Yana Jancheva*: Self-identification through narrative: reflection on collectivization of agriculture in Bulgaria. The European Review of History/Revue Européenne d'histoire 19. (2012) no. 5. 789–808.

biztosított a műtrágyákhoz és a komplexumok modern mezőgazdasági gépeihez. A hitelezési lehetőségek is javultak és eltörölték a jövedelemadót, az átvételi árak pedig emelkedtek. Mindemellett a szabad szombatok és vasárnapok az 1970-es évektől a parasztságból átrétegződött városi munkások számára is lehetővé tették az otthon maradtak munkájába való becsatlakozást. Ennek köszönhetően 1982-re a háztáji a bolgár agrártermelés (és árbevétel) 25%-át adták. 1988-ban a kukorica 43%-a, a paradicsom 36%-a, a burgonya 60%-a, az alma és a tej 25-25%-a, a szőlő és a hús 40-40%-a származott a háztáji gazdaságokból, ami a városi lakosság igényeinek fedezésére elegendő élelmet biztosított.

